

KÕNEKOOLI VI KLASSI ÕPILASTE PRAKTILISE SÕNATULETUSE OSKUSED

M. Pahk

Praktiline sõnatuletus on normaalne etapp lapse kõne arengus. Oskus on äärmiselt tähtis, sest võimaldab lapsel oma sõnavara tunduvalt suurendada. Normaalse tunnetustegevuse ja psüühika puhul saab sõnatuletusprotsesside omandamine alguse 3. eluaastal ja jõuab lõpule koolieaks (Д.Б. Эльконин, 1958; А.Н. Гвоздев, 1961; Т.Н. Ушакова, 1972, 1979). On teada, et praktilised keeletegevused ja teadmised keelest ei ole kaasa sündinud, vaid laps omandab need kõnetevõimuses. Ta suhtub keelesse aktiivselt, konstruktiivselt, analüüsides pidevalt, kuigi ebateadlikult keelelisi nähtusi. Suure täpsusega eristab üksikuid tüvesid, sufikseid, lõppe (А.Н. Гвоздев, 1961; Е.И. Негневицкая, А.М. Шахнарович, 1981). Т. Ушакова järgi on lapse iga neologism e. uudissõna tajutud kõnematerjali morfoloogilise liigendamise ja sünteesi resultaat. Neologismi moodustamise põhjuseks on asjaolu, et lapsel puudub sõna mingi tegelikkuse nähtuse tähistamiseks, sõnamoodustusprotsesse ta samuti veel täielikult ei valda. Nii moodustubki neologism. Paljud neologismid moodustatakse fraasi selles kohas, kus laps täidab standardset süntaktilist konstruktsiooni, kuid sõna selleks puudub. Niisiis on laste sõnalooming seotud süntaksiga, grammatikareeglite realiseerimisega kõnes. Neologismid tekivadki lause koostamisel (Т.Н. Ушакова, 1979, с. 118; 185-192).

Paljud autorid viitavad sõnatuletusele analoogia alusel. Neologism moodustatakse kas üksiksõna eeskujul (konkreetne sõna) või on analoogia aluseks keele üldistatud struktuur. Viimasel juhul on lapsel olemas kujutus grammatilisest kategooriast. Otsene analoogia on iseloomulik noorematele lastele (Т.Н. Ушакова, 1979, с. 143, 207; Е.И. Негневицкая, А.М. Шахнарович, 1981, с. 41-42).

On teada, et sõnatuletusprotsesside valdamine on väga tihedalt seotud lapse tunnetustegevusega, tema aktiivse orienteerumisega esemelises ja kõnelises tegelikkuses. Seega võib sõnalooimeperioodi puudumine või ebanormaalne kulgemine anda tunnistust hälvetest lapse tunnetustegevuses (E.C. Слепович, 1983, с. 32). Ka alakõnega lastel kaasneb sekundaarse defektina vaimse arengu pidurdumine. R. Levina uurimuste põhjal ei ole sõnatuletus alakõnega lastele jõukohane harilikult isegi mitte III tasandil: laps ei taju veel sõna foneetilisi väljendusvahendeid ja morfoloogilist koostist (P.E. Левина, 1968, с. 80). Peale selle tajuvad alakõnega lapsed iga tuletatud sõna täiesti uena, iseseisvana, mis pole tähenduselt ja kõlalt lähedane ega seotud teiste samatüveliste sõnadega (P.E. Левина, 1968, с. 108-109; Л.Ф. Спинова, 1980, с. 166-167). Niisiis ei kujune primaarse alakõnega lastel spetsiaalse õpetamisetä kooliea alguseks elementaarse (ebateadliku) morfoloogilise analüüsi oskusi, seega puuduvad vajalikud eeldused sõnatuletuseks.

Kirjanduse andmeil on praktilist sõnatuletust kõnehälvikutel uuritud ebapiisavalt. Eestis puudusid seni täiesti andmed alakõnega õpilaste sõnatuletuste kohta. Käesolevas artiklis on toodud eksperimendi tulemused, mis moodustavad ühe osa diplomitööst (M. Pähk, 1987) ja selgitavad mõnevõrra kõnekooli õpilaste praktilise sõnatuletuse oskusi. Eksperimendis, mis viidi läbi 1986. - 87. a., osales 30 Tartu I EIK VI kl. õpilast. VI klass valiti seetõttu, et kõnekooli I-V klassis on läbitud spetsiaalne propedeutiline periood, VI klassis algab sõnatuletuse süstemaatiline õpetamine. Õpetamismetoodika täpsustamiseks ja sobiva harjutusmaterjali valikuks olekski vaja teada, millised on praktilise sõnatuletuse levinumad raskused ja vead alakõnega VI klassi õpilastel ning milline peaks olema pedagoogiline abi vastavate oskuste kujundamisel.

Põhiekspirimendi käigus esitati õpilastele 5 ülesannet, mis täideti kirjalikult üleklassitööna. Ühe ülesande puhul esitati pärast harjutuse sooritamist tahvlil kirjalikult tuletusmudel (skeem) ja selgitati suuliselt näite varal selle kasutamist. Selle järgi kontrollisid õpilased oma tööd ja parandasid vead. Vajaduse korral osutas eksperimentaator õpilastele individuaalset abi (selgitas mudeli kasutamist veelkord).

Ülejäanud 4 ülesande korduvaks täitmiseks

esitati õpilastele abiks kaastekst (1. abi), millele eksimuse puhul lisati tuletised valikuna (2. abi). Seega said õpilased sõna tuletamisel või valikul toetuda lause tähendusele.

Vaatleme tulemusi ülesannete kaupa. Teonime tuletamisel moodustasid õpilased õigesti 177 tuletist 210 võimalikust (84 %). Kui tuletamisel oli abiks tuletusmudel, oli õigeid vastuseid 199 (95 %). 33 vales tuletisest 25 juhul olid õpilased alles jättnud esitatud vormitüve (*koomine, loemine*). 4 juhul asendati esitatud vorm teise sõnaga (*kütmine - kütmine*), 2 juhul lisati liide moonutatud tüvele (*kudimine*). Nimetatud veatüübid säilisid ka pärast abistamist. Järelikult ei oska mitte kõik kõnekooli õpilased kasutada tegusõnade tüvevariante, mõnikord ei tunne nad täpselt ka sõnade tähendust.

Samadest tuletusalustest tuli moodustada ka tegijanimi. Õigesti moodustati 178 tuletist 210 võimalikust (85 %). Abistamisel oli õigeid vastuseid 94 %. Seega osutusid tulemused lähedaseks teonime tuletamise omadega. Endiselt oli vigadest ülekaalus vale tüvevariandi kasutamine, s.t. õpilased jätsid stiimulsõna tüve muutmata, kuigi keelenorm seda nõuab.

Sõnatuletus liidete -*nik* ja -*ik* abil. Ülesanne esitati tabeli kujul: nimi- ja tegusõnad, liited. Õpilasel tuli osutada, kas esitatud sõnadest ja liidetest saab sõna tuletada ning positiivse otsuse puhul ka ülesanne täita. 300 võimalikust moodustasid õpilased õigeid tuletisi 231 (77 %). Moodustamata oli jäetud 21 % tuletistest, vigu oli ainult 2 %. Vigadena esinesid vale liite kasutamine (-*lik*, -*ik*, -*nik*), liite lisamine moonutatud tüvele või algvormile (*kaskik, üürisnik*). Eksiti ka tuletusaluse valimisel (*jooksnik*). Nagu selgus, ei lähtu kõnekooli VI klassi õpilased mitte alati moodustuva tuletise tähendusest.

Sama ülesande järgmisel etapil oli materjal tuletamiseks (tuletusalused ja liited) endine, abiks oli aga nüüd kontekst (lünklaused). Eksimuse korral selles ülesandes esitati tuletised valikuna. Tulemuste põhjal võib väita, et kontekst on õpilastele suureks abiks. Õigeid vastuseid oli nüüd 200 võimalikust 188 (94 %), moodustamata jäeti ainult 1 %, vormilt valesid tuletisi oli 9 (5 %). Valikülesandes (2. abi) leidsid kõik õpilased tuletised täiesti õigesti.

Täiendava eksperimendi tulemuste põhjal võib järeldada, et moodustatud tuletiste rakendamine

lauses vähendab oluliselt liidete kasutamise juhuslikkust.

Sõnatuletus liidetega -lik, -ne, -line. Ülesanne esitati samuti tabeli kujul. Õigeid vastuseid liite -line abil tuletades oli 70 %, vigu 12 %. Ülejäänud juhtudel jäid tuletised jällegi moodustamata. Vigadeks olid liite lisamine algvormile (*armline*), nimetavalise liitumisvormi asemel kasutati omastavalist (*põhjaline*), liite lisamine moonutatud tüvele (*korruline*). Esitatud tuletusalustest valmistas kõige rohkem raskusi sõna *korrus* (16 õiget tuletist 30 võimalikust).

Kasutades tuletamisel liidet -lik, moodustati õigesti ainult 61 tuletist 120 võimalikust (51 %). Üle kolmandiku võimalikest tuletistest oli jäetud moodustamata. 16 juhul (13 %) lisati liide algvormile (14 juhul *põhilik*) või teise sõna tüvele (*kohalik* - *kohtulik*). 7 korda valiti vale tuletusalus (*korruslik*). Raskemateks sõnadeks osutusid omastavalise liitumisviisiga sõnad *arm* ja *põhi*. Peaaegu veatult leiti tuletis sõnast *loodus*.

Liite -ne abil moodustati õigeid tuletisi 90 võimalikust 50 (56 %). Võrdselt 22 % tuletistest jäeti moodustamata või tuletati vormilt valesti. Tuletusaluse valikul eksisid õpilased 29 juhul. Raskeks osutusid omastavalise liitumisviisiga sõnad *koht* ja *muld*.

Saadud tulemuste põhjal võib järeldada, et omadussõnade iseseisev tuletamine antud nimisõnadest liidete -lik, -line, -ne abil on kõnekooli VI kl. õpilastele veel küllaltki raske. Raskemad on liited -ne ja -lik, mõnevõrra edukam on tuletamine liitega -line. Paljud keelenormile vastavad tuletised jäetakse moodustamata. Tuletamisel valmistas raskusi tüvemuutmine. Peamiseks veatuübiks on liite lisamine algvormile.

Täiendavas eksperimendis osales 20 kõnekooli VI kl. õpilast. Tuletise moodustamist abistas kaastekst - sõnaühend. Eksimuse korral esitati tuletised valikuna. Tulemused paranesid mõnevõrra. Õigeid vastuseid olid nüüd 68 % (enne 58 %). Võrreldes ülesande eelmise etapiga, tõusis märgatavalt veaprotsent. Kuid samas ei jäetud ühtegi võimalikku tuletist moodustamata. Suurimaks vearühmaks oli vale liite (-lik, -line, -ne) valik (42 viga 65st, nt. *kohaline*, *armilik*). Oma olemuselt on need vead samased eelmisel etapil esinenud vale tunnetusaluse valimisega. Moodustades sõnaühendisse sobivat tuletist, oli tuletusalus

juba antud. Õpilase ülesandeks jäi vajaliku liite valik ja vajaduse korral tüve muutmine. Seega näitavad vale tuletusaluse valik ülesande eelmisel etapil ning vale liite valik täiendavas eksperimendis juhuslikkust liidete ja tuletusalusega opereerimisel. Teiseks suuremaks veaarühmaks oli liite lisamine algvormile (19 viga 65st, nt. *korrusline*).

Võrreldes konteksti abil tuletamise tulemusi eelmises (sõnatuletus liidetega *-nik*, *-ik*) ja antud ülesandes, ilmneb, et konteksti abi oli efektiivsem nimisõnade tuletamisel. Võib oletada, et mõju avaldab ka konteksti liik (eelmises ülesandes lause, antud harjutuses sõnaühend).

Järgnevalt esitati lünka sobivad ja sobimatud tuletised valikuna. See parandas tulemusi oluliselt veelgi. Valiku abil leiti sõnaühendisse sobiv tuletis õigesti 94 % juhtudest, vigu oli 6 %. Ilmneb, et passiivselt on enamikule õpilastele tuletiste kasutamine jõukohane.

Liitsõnade moodustamine. Üheks uute sõnade moodustamise võimaluseks on sõnade liitmine. Ülesandes oli 6 võimalikust õigest liitsõnast 5 juhul vaja leida täiendosa omastavaline tüvi. Ainult 1 sõnas (*käsipuu*) võis täiendosa jääda algvormi. Liitsõnade moodustamist valdavad õpilased suhteliselt hästi. Õigeid vastuseid oli 85 %. Moodustamata jäeti 9 % võimalikest liitsõnadest, valesti moodustati 6 % liitsõnu. Selles ülesandes avaldus õpilastel omapärane nähtus: nimelt moodustasid 8 õpilast keelenormile otseselt mittevastavaid liitsõnu (*käsilamp*, *lauapuu*, *puukäsi* jne.). Tähelepanu juhtimisel nimetatud uudissõnadele selgitasid aga õpilased moodustatud sõna tähendust õigesti - kirjeldasid vastavat võimalikku eset või nähtust. Moodustatud sõnu nad veaks ei lugenud. Järelikult pole neoloogismiperiood, mis normaalsetel lastel kaob eelkoolieas, kõnekooli VI kl. õpilastel veel lõppenud.

Saadud tulemuste põhjal ilmneb, et ka liitsõnade moodustamisel ilmneb kõnekooli õpilaste sõnatuletusele omane raskus, s.o. õige tüvevariandi valik. Võrreldes aga sõnatuletusega liidete abil, on liitsõnade moodustamine õpilastele kergem.

Sama materjali baasil (tüvisõnad) tehti õpilastega täiendav eksperiment, kus tuli antud sõnadest moodustada liitsõnu ja kasutada neid lauses. Tulemused paranesid märgatavalt. Õigeid vastuseid oli nüüd 98 %. Tüve muutmisraskusi põhjus-

tas sõna käekott (*käsikott*). Niisiis abistab kontekst ka liitsõnade moodustamisel.

Kesksõnade *-nud*, *-tud*, *-tav* ja *-v* moodustamine ja kasutamine. Kesksõnu vaadeldakse grammatikas küll tegusõna vormidena, kuid ülesande analüüs koos sõnatuletusega on siiski põhjendatud. Nimelt omandab kesksõna märgatava atribuutiivse tähenduse.

Harjutus nõudis kesksõnade moodustamist ja nende kasutamist täiendina sõnaühendis. Ülesande lahendamise tulemuste põhjal ilmnevad õpilastel jällegi märgatavad raskused, mis on analoogilised sõnatuletusel avalduvatega. Õigesti moodustatud kesksõnu oli 69 %. 103 veast 39 olid formaalsed (tüve moonutamine: *kütetav ruum*). Sisulised vead (vale kesksõna või teise sõna tüve kasutamine: *ehitanud maja*; *ehitud maja*, sõnast *ehtima*) olid niisiis ülekaalus. Eeltoodu põhjal võib otsustada, et mitte alati ei lähtu kõnekooli VI kl. õpilased kesksõnade moodustamisel tähendusest.

Kõige rohkem raskusi sõnavormide moodustamisel põhjustasid umbisikulised kesksõnad *-tav* ja *-tud*. *tav*-kesksõna puhul andsid õpilased õigeid vastuseid 53 %, *tud*-kesksõna puhul 73 %. Edukalt kasutati isikulisi kesksõnu *-nud* ja *-v* (vastavalt 93 % ja 78 %). Samas kasutatakse neid kõige sagedamini valesti (*nud*-kesksõnaga asendati teisi kesksõnu 33 korral). Eelpooltoodust ilmneb, et valesid vorme põhjustas selles ülesandes kesksõna juhuslik valik, s.t. jällegi ei lähtuta moodustuva sõnavormi tähendusest ega sobivusest sõnaühendisse. Tuleb ette ka sõnatüvede asendamist kõlalise ja tähendusliku sarnasuse alusel (*kasvama* - *kasvatama*; *ehitama* - *ehtima*). Raskusi on tüvemuutmisega.

Kesksõnade kasutamisoskuse uurimiseks korraldati kõnekooli VI kl. 20 õpilasega ka täiendav eksperiment. Õpilastele esitati kirjalik valikülesanne, kus 2 sõnaühendisse sobivat kesksõna tuli leida 4 vormi hulgast. Nende 4 vormi hulgas oli nii vormilt valesid (moonutatud tüvi) kui sisuliselt sobimatuid kesksõnu (kasutatud vale kesksõna või teise sõna tüve).

Võrreldes ülesande eelmise etapiga, olid tulemused paremad. Õige sõnavorm leiti 78 % juhtudest. Enamik vigu nagu ülesande eelmiselgi etapil olid oma olemuselt sisulised (80 90st - 90 %). Peamiselt kasutati vale kesksõna: *tav*-kesksõna teiste asemel 34 juhul, *nud*-kesksõna 20 juhul, *v*-kesksõna 13 juhul, *tud*-kesksõna 11 juhul. 2 korda

ühendati kesksõna teise sõna tüvega (*ehitud maha*). Ülejäänud vead olid formaalsed (moonutatud tüvi: *kütetud ruum*). Analüüsist võib järeldada, et kesksõnade kasutamine on õpilastele tunduvalt kergem, kui sõnaühendisse sobivad vormid on esitatud valikuna. Endiselt ei tee aga paljud õpilased valikut tähenduse alusel, vaid opereerivad kesksõnadega nagu liidetegagi juhuslikult. See näitab, et õpilased ei tunne sõnade tähendust täpselt.

Vaatleme nüüd õpilaste individuaalseid tulemusi põhieksperimentis. Õige sõnatuletuse eest anti õpilastele 1 punkt, vale tulemuse eest lahutati 1 pall (-1). Tulemused on küllaltki erinevad: $x = 27,8$; $\delta = 7,2$. Nõrgemat õpilasarühma (6 õpilast) iseloomustab esmajoonese vale tüvevariandi valik (61 % vigadest. Paralleelselt eksitakse ka liite ja kesksõna tunnuse valikul (39 % vigadest). Esineb liite mehhaanilist lisamist esitatud sõnavormile (*kütabija*; *koobine*). Hulgaliselt vigu tegid selle rühma õpilased 2. ja 3. ülesandes (sõnatuletus liidetega *-nik*, *-ik* ja *-lik*, *-line*, *-ne*). Suur abi on aga neil õpilastel sõnamoodustusmudelil (säilivad üksikud vead).

Kui nõrgemal õpilasarühmal on ülekaalus formaalsed vead, siis tugevamas (7 õpilast) ja keskmises (17 õpilast) rühmas on enamik vigu sisulist laadi (vastavalt 60 % ja 59 %). Seega ei valmista tüve muutmine tugevatele ja keskmistele õpilastele nii suuri raskusi kui nõrkadele. Siiski on formaalsete vigade protsent ka neil küllaltki kõrge. Kui tuletamisel toetutakse mudelile, kaob vale tüvevariandi valik täiesti. Peab märkima, et tuletusmudeli kasutamisel on kõigis õpilasarühmades vaja individuaalselt abistada. Huvitav on asjaolu, et tugevama rühma õpilased konstrueerisid liitsõnade moodustamisel keelenormile mittevastavaid liitsõnu, mille tähendust nad olid valmis selgitama ja põhjendada. Seega võib väita, et kõne arengule omane neologismiperiood pole neil õpilastel veel lõppenud.

Täiendava eksperimenti käigus õpilaste individuaalsed erinevused vähenesid. Kõigis õpilasarühmades olid nüüd ülekaalus sisulist laadi vead (tugevamal rühmal 81 %, keskmisel ja nõrgemal rühmal 63 % vigadest). Võib järeldada, et kontekst abistab oluliselt nii tüve muutmisel kui liite valikul.

Tervikuna lubas uurimus teha järgmised järeldused.

1. Kõnekooli VI kl. õpilaste praktilise sõnatuletuse oskused on kujunemisjärgus.

2. Liidete, kesksõnade tunnuste ja tuletusalustega opereerimisel ei lähtu kõnekooli keskastme õpilased mitte alati sõnade tähendusest (sõnade tähendust tuntakse ebatäpselt) ning kasutavad liiteid ja moodustavad tuletisi suures ulatuses juhuslikult (umbes 2/3 kõigist vigadest on sisulised).

3. Olulisi raskusi valmistab sõnade tuletamisel ja liitsõnade moodustamisel sõnatüvede muutmine (sobiva tüvevariandi valik; ligikaudu 1/3 vigadest).

4. Tuletiste moodustamine ning rakendamine sõltub oluliselt esitatud ülesande liigist. Tuletiste õiget moodustamist soodustab tuletusmudeli (skeemi) kasutamine, mille puhul on vajalik õpilaste individuaalne juhendamine. Veelgi rohkem kergendab sõnatuletust tuletiste moodustamine kaasteksti abil (sõnaühend, lause). Kaastekst vähendab, kuid siiski ei välista valede tüvevormide ja liidete kasutamist. Tuletiste valik sõnalünka välistab vead täiesti (siiski täideti kesksõnade moodustamisel valikülesanne ainult 78% edukusega). Tulemus näitab, et enamikule VI kl. õpilastele on tuletiste tähenduse mõistmine jõukohane. Siit järeldub, et tuletamisel peab õpilasele alati selgitama moodustatava sõna tähendust. Praktilise tuletusõpetusega tuleb kindlasti seostada semantiline analüüs.

5. Õpilaste edukus sõnade tuletamisel sõltub kasutatavast keelematerjalist. Mõju avaldab sõnaliik ja liide, samuti sõnatüve astmevahelduslikkus (laadivahelduslike sõnade puhul on raskusi õige tüvevariandi leidmisega).

6. Praktilise sõnatuletuse oskuste tase on kõnekooli VI kl. õpilastel erisugune. Seetõttu peaks õpetamine olema diferentseeritud.

Toodud järeldused võiksid olla aluseks vastava metoodika ja harjutusmaterjali koostamisel.

KIRJANDUS

- Pahk, M.** Kõnekooli ja abikooli V-VI klasside õpilaste praktilise sõnatuletuse oskused: Diplomitöö. - Tartu, 1987. (Käsikiri TÜ eripeдагоogika kateedris.)
- Гвоздев А.Н.** Вопросы изучения детской речи. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. - 467 с.
- Левина Р.Е.** Общее недоразвитие речи // Основы теории и практики логопедии / Под ред. Р.Е. Левиной. - М.: Просвещение, 1968. - С. 67-166.
- Негневичкая Е.И., Шахнарович А.М.** Язык и дети. - М.: Наука, 1981. - 111 с.
- Слепович Е.С.** Исправление речи у детей. - Минск: Нар. асвета, 1983. - 61 с.
- Спирова Л.Ф.** Особенности речевого развития учащихся с тяжелыми нарушениями речи. - М.: Педагогика, 1980. - 192 с.
- Ушакова Т.Н.** Распространенность детского словотворчества // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии / Под ред. А.Р. Лурии. - М.: Педагогика, 1972. - С. 39-45.
- Ушакова Т.Н.** Функциональные структуры второй сигнальной системы. - М.: Наука, 1979. - 248 с.
- Эльконин Д.Б.** Развитие речи в дошкольном возрасте. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. - 114 с.

УМЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ 6-ГО КЛАССА РЕЧЕВОЙ ШКОЛЫ

М. Пахк

Р е з ю м е

В данной работе изучались умения практического словообразования у учащихся 6 класса речевой школы (учащихся с общим недоразвитием речи).

Для выполнения поставленной цели был организован констатирующий эксперимент, в котором участвовали 30 учащихся I Тартуской спецшколы-интерната (дети с общим недоразвитием речи III уровня). Эксперимент велся в течение двух лет.

Выяснилось, что умения практического словообразования у исследованных учащихся находятся в стадии формирования. Характерно, что при образовании слов учащиеся не всегда учитывают значение слов и соединяют морфемы случайно. Довольно много ошибок (примерно 1/3) является результатом выбора неправильного варианта основы. В основном указанное явление встречается при работе со словами, где происходит чередование звуков в основах слова. Аналогичные затруднения характерны при образовании сложных слов и причастий.

Образование слов и их применение в значительной степени зависит от типа задания. Правильному словообразованию способствует применение схематической модели словообразования и контекст. О пассивном владении производными словами свидетельствует успешное применение заданных слов в контексте (при заполнении пропусков слова в предложении).

Учащиеся более успешно образовали имена существительные. Зато применение многих суффиксов имен прилагательных вызывало значительное количество ошибок.

Результаты работы могут быть учтены при составлении системы упражнений в целях формирования умений практического словообразования.